

ІСТОРИКО-КУЛЬТУРНІ ЗАПОВІДНИКИ УКРАЇНИ – ДІАЛОГ
СУЧАСНИКІВ З МИНУЛИМ МОВОЮ ЕКСПОНАТІВ

У статті йдеться про створення історико-культурних заповідників в Україні, їх діяльність та етапи розвитку, зміни в історико-заповідній справі, що сталися після проголошення незалежної Української держави.

Ключові слова: музей, заповідник, експозиції, краєзнавство, споруди, культура, історія, періоди.

Вивчення основних етапів становлення і розвитку історико-культурних заповідників відноситься до актуальних тем сьогодення – часу консолідації української нації, зміцнення її державності. Мовою експонатів музеїв і заповідників формуються патріотичні почуття підрастаючих поколінь, визначається європейський вимір українського народу. Важливою складовою сучасного культурного простору України є Національний історико-етнографічний заповідник «Переяслав», створений під керівництвом видатного подвижника музейної справи, Героя України М.І. Сікорського.

Отже, зупинимось на найважливіших етапах розвитку історико-культурних заповідників на терені України.

Відомо, що впродовж віків людина через збирання предметів проявляла глибоку цікавість до дійсності та походження віднайдених раритетів та скарбів. Феномен збирання, вивчення зібраних предметів і передавання цих знань іншим з часом все більше наповнював широкий простір людини. Дедалі більшого значення набували музеї – історичних і мистецьких багатств народу, що мали багатовікову історію, яка розпочиналася збиранням речей у храмах, палацах, ризницях церков і монастирів, та продовжувалася збиранням аристократичними колами творів мистецтва і різноманітних раритетів і остаточно закріпилася організацією публічних музеїв. Музеї покликані зберігати національну культурну спадщину, експонувати її, підкреслюючи при всій різноманітності пам'яток національну єдність. Ця спадщина – важливий елемент ствердження культурної самобутності народу, що існувала і розвивалася у різні періоди історії.

Розглядаючи дорадянський період музейної справи в Україні, можна зауважити, що музейна справа того часу була представлена переважно путівниками й каталогами, що висвітлювали найбільші музеї, а саме – Оружейної палати, Кунсткамери, Ермітажу. Було також видано покажчики збірок ряду музеїв Києва, Одеси, Чернігова, Катеринослава. Деякі музеї мали свої періодичні видання. Наприклад, Одеський археологічний музей видавав «Записки Одесского общества истории и древностей», Волинський музей – «Труды Волынского музея», природничі музеї, які діяли при навчальних закладах і наукових товариствах, – свої збірники. Жодної праці, яка охоплювала б основи з історії й теорії музейної справи в Росії до революції видано не було [3, с. 9].

У радянський час, коли культурні цінності країни були проголошені всенародним надбанням, а піклування про розвиток музеїв узяла на себе держава, небачено зріс інтерес до теорії і практики музейної справи, адже ідеологічна компартійна машина намагалася в музейній справі втілити нове соціалістичне буття, нових героїв, використовуючи все це для пропаганди радянського патріотизму, інтернаціоналізму тощо. У зв'язку з цим виходить низка праць, у яких висвітлювалася історія музейної справи, узагальнювався досвід роботи музеїв різних типів, визначалися шляхи дальшого розвитку музеєзнавства [4, с. 4].

Важливе значення для розвитку вітчизняного музеєзнавства мало видання Науково-дослідним інститутом культури книги «Изучение и научное описание памятников материальной культуры», у якій вперше всебічно обґрунтовано критерії для визначення першоджерел, що зберігаються в музеях, зокрема кераміки, тканин, одягу, меблів, дерев'яних, металевих та інших

виробів, розроблено методику опису їх. Того ж року НДІ культури видав книгу «Музейная эстетика и архитектура музеев», статті якої досліджують архітектурно-художнє оформлення експозицій Центрального музею Збройних сил СРСР, музею історії Ленінграда виконане на рівні сучасних вимог. Книга містить також цінні матеріали з проектування музейних будівель у нашій країні та за кордоном. Окремі пов'язані з музеєзнавством питання порушуються в працях істориків, археологів, етнографів. Так, у статтях археологів Б.О. Рибаківа, А.В. Арціховського, О.О. Формозова, В.Л. Яніна розкривається методика польових досліджень, вивчення пам'яток матеріальної культури [3, с.10].

Починаючи з 20-х років ХХ ст. поживалася музеєзнавча робота у сфері створення державних заповідників. Найперший в Україні державний заповідник історико-культурного спрямування було створено у 1921 р. на місці археологічного дослідження давньогрецького міста Ольвія. У 1924 р. його було передано до системи Академії наук. Серед об'єктів, що стали заповідниками у 20-ті роки, – могила Т.Г. Шевченка на Чернечій горі біля Канева (1925 р). Тепер це – широко відомий у світі культурно-освітній, науково-дослідний і туристичний центр, який вивчає і популяризує надбання української національної і світової історико-культурної спадщини, творчість Кобзаря, історію Тарасової (Чернечої) гори, а також здійснює на своїй території охорону пам'яток культури від доісторичних часів до сьогодення, оберігає природно-ландшафтний комплекс Канівського Подніпров'я. Також до заповідників увійшли: територія Києво-Печерської Лаври (1926 р.), замок-фортеця у Кам'янці-Подільському та монастир босих кармелітів у Бердичеві (обидва у 1928 р). У 1929 р. статус заповідника отримали Кирилівська церква у Києві, колишній замок князів Острозьких у Старокостянтинові, садибо-парковий ансамбль «Олександрія» у Білій Церкві (1922 р.) та «Софіївка» в Умані.

З 1946 р. до заповідника також увійшли Спасо-Преображенський, Єлецько-Успенський та Троїцький собори, що в Чернігові. Існували також заповідники у Новгород-Сіверському а також відомчі (зокрема, садиба М.О. Максимовича у Прохорівці біля Канева) та низка заповідників місцевого значення [1, с. 82].

Переслідування української національної культури у 30-ті роки (репресії, яких зазнали багато чесних, відданих справі краєзнавців, руйнування історико-культурних пам'яток і цілих комплексів), руйнації та втрати музейних цінностей у роки Другої світової війни призвели до величезних, здебільшого непоправних втрат у заповідній історико-культурній справі в Україні.

У повоєнні роки відновлюється робота багатьох історико-культурних заповідників та починається створення нових. Зокрема, на місці Лютізького плацдарму, звідки почалося звільнення Києва від німецько-фашистських загарбників, вже у 1945 р. будується пам'ятник-музей, що згодом доповнюється діорамою та перетворюється в історико-культурний заповідник «Поле битви за Київ». Пізніше, з'являються такі історико-культурні заповідники як історико-археологічний музей-заповідник «Кам'яна могила» (1954 р.), музей-заповідник І.К. Тобілевича «Хутір Надія», та історико-архітектурний заповідник (1958 р.) у Судаку (генуезька фортеця XIV – XV ст., філія заповідника «Софійський музей»).

Також розпочалося будівництво заповідника й на острові Хортиця – місці, пов'язаному з існуванням Запорозької Січі (1965 р.). Проте, незабаром роботи по його влаштуванню були згорнуті, а ентузіасти створення заповідника звинувачені в націоналізмі. На вимогу національно свідомої української інтелігенції в 1966 році було припинено пљондрування святині українського народу – місця героїчної загибелі воїнів козацько-селянської армії у битві під Берестечком 1651 р. Тут, на місці, освяченому ще монахами Почаївської лаври, біля храму-пам'ятника, збудованого у 1910 – 1914 рр. на народні кошти, було створено музей-заповідник «Козацькі могили» (нині історико-меморіальний заповідник «Поле Берестецької битви») [1, с. 83].

У 70-ті – на початку 80-х років завдяки невтомній діяльності ентузіаста музейної справи М.І. Сікорського на музейне місто перетворюється й старовинний Переяслав-Хмельницький. Вражаючий музей просто неба сьогодні входить до складу Національного історико-етнографічного заповідника «Переяслав» [2].

Ідея створення Музею просто неба має свою давню історію. Ще в повоєнні роки це

питання неодноразово піднімали перед урядом України представниками наукової та творчої інтелігенції, зокрема, академіки Борис Патон, Максим Рильський, Олесь Гончар, Олександр Корнійчук, члени-кореспонденти Микола Сиваченко, Федір Шевченко, доктори наук Григорій Логвин, Костянтин Гуслистий, Олександр Касименко, Михайло Брайчевський, архітектори Олесь Силін, Юрій Хохол, письменники Михайло Стельмах, Павло Загребельний, Іван Ле та інші. Ці питання також піднімала відома письменниця Ванда Василевська [5, с. 1].

У 60-х роках, у період хрущовської відлиги, державними структурами України при підтримці тодішніх керівників України П.Ю. Шелеста, В.В. Щербицького, О.П. Ляшка, І.К. Лутака., Ф.Д. Овчаренка було прийнято ряд важливих рішень, спрямованих на відродження культури, національної свідомості та історичної пам'яті українського народу, про видання Української Радянської енциклопедії, Словника української мови, Історії української літератури, Історії українського мистецтва, Історії міст і сіл України, про увічнення пам'ятних місць, пов'язаних з історією українського козацтва.

Рада Міністрів України 6 лютого 1969 р. за пропозицією Міністерства культури, Академії наук, Держбуду України, Українського товариства охорони пам'яток історії та культури прийняла постанову «Про створення Державного музею народної архітектури та побуту Української РСР». Цією постановою було доручено Міністерству культури, Академії наук, Держбуду України, Українському товариству охорони пам'яток історії та культури розробити до 1 серпня 1969 р. завдання на проектування музею і подати його до 1.08.1970 р. на затвердження уряду України. Постановою передбачалось розташування музею в районі села Пирогів, Києво-Святошинського району Київщини.

Проект Державного музею народної архітектури та побуту України, який було розроблено на виконання постанови уряду Київським науково-дослідним і проектним інститутом містобудування разом з проектом музею, що мав споруджуватись на о. Хортиця, 18 травня 1970 року було розглянуто та схвалено членами уряду України [5].

Основна ідея і завдання, які були закладені в проекті, що був схвалений урядом України, – це збереження і відтворення, наукове вивчення та широка популяризація кращих зразків і досягнень українського народного зодчества, будівельних традицій, прикладного мистецтва, промислів та народного побуту основних шести історико-етнографічних районів України з їх підрайонами.

Музей повинен був стати своєрідним природним парком, розрахованим на цілорічну роботу і забезпеченим необхідними закладами громадського обслуговування, що дозволило б йому стати місцем масового відпочинку трудящих та проведення народних свят і фестивалів.

Основним принципом організації експозиційної зони повинен бути показ пам'яток народного зодчества окремими поселеннями або фрагментами поселень в органічному поєднанні з навколишнім ландшафтом.

Середня Наддніпрянщина планувалась у вигляді частини села з майданом та вулицями, подібно до типового старого українського села. Як правило, житло в музеї мало бути разом з садибною ділянкою (двір), а також всіма характерними господарчими спорудами. На території зони мав розміститись ярмарок для продажу народних художніх виробів, а також були запроектовані заклади обслуговування відвідувачів.

В адміністративно-науковій зоні передбачалось розміщення Інституту музейної етнографії АН України, ресторану на 300 місць з кухонним блоком, розрахованим на обслуговування всіх закладів громадського харчування, що розміщуватимуться на території музею. Планувалось співоче поле на 10 тисяч глядачів та 3 тисячі співаків, будівництво житлового будинку.

Виробничо-господарська зона призначалась для розміщення будівельно-реставраційних майстерень музею, які здійснюватимуть роботи по перевезенню, реставрації та встановленню архітектурних і етнографічних експонатів та господарських служб для обслуговування музею. На території музею планувалось створити систему штучних водойм – ставків з греблями, гірські потоки з гідротехнічними пристроями для створення діючих експонатів водяних млинів, сукновалень.

На виконання постанови уряду розгорнулася творча, зацікавлена робота по створенню Музею, в яку включились облвиконкоми, науковці АН України, інститути Держбуду, органи Міністерства культури, адміністрації м. Києва та Київської області, краєзнавці. Організатором і душею цієї благородної справи стало правління і актив українського товариства охорони пам'яток історії та культури. В 1976 р. при підтримці уряду будівництво першої черги Державного музею народної архітектури та побуту України було завершено.

17 липня 1976 року відбулася визначна подія в культурному житті України – відкриття першої черги Державного музею народної архітектури та побуту України. 10 вересня 1976 року Рада Міністрів України прийняла постанову «Про завершення будівництва унікального Музею народної архітектури та побуту Української РСР», в якій було викладено розгорнуту програму робіт по спорудженню музею, матеріально-технічному забезпеченню, терміни завершення його будівництва [5, с. 4].

З часу спорудження першої черги музею минуло чверть століття. За період, що минув, колектив Музею, при підтримці уряду України, Українського товариства охорони пам'яток історії та культури, науковців, краєзнавців, долаючи немалі труднощі на своєму шляху, що були породжені тоталітарною системою, провів велику роботу по дослідженню і збереженню пам'яток народної культури у всіх регіонах нашої держави, по спорудженню унікальної перлини народного зодчества – Державного музею народної архітектури і побуту України.

В музеї, розташованому на 147 гектарах під Києвом, у м. Переяслав-Хмельницький подвижницькою, самовідданою працею М.І. Сікорського та його працівників науковців, реставраторів, будівельників, зібрано більш як 80 тис. етнографічних експонатів, перевезено і встановлено просто неба 320 нерухомих пам'яток народного зодчества, які відтворюють культуру, побут і традиції, нашу далеку минувшину. Він користується великою повагою і авторитетом не лише в Україні, а й далеко за її межами.

Музей плідно служив і служитиме відродженню духовності й історичної пам'яті нашого талановитого народу, розбудові суверенної, незалежної Української держави.

В історико-культурних заповідниках віддається належна шана видатним пам'яткам архітектури Львова, Кам'янця-Подільського (Старе місто), Острога, Полтави, Слав'яногорська, Херсонеса Таврійського, пам'ятним місцям, пов'язаним з життям видатного письменника М.В. Гоголя. Історико-культурний заповідник у Новгороді-Сіверському реорганізується в музей-заповідник відомої літературної пам'ятки Київської Русі «Слово о полку Ігоревім» [1].

Значні зміни в історико-заповідній справі сталися після проголошення незалежної Української держави. Пріоритетним завданням стає охорона пам'яток, пов'язаних з часами Київської Русі, з визвольною боротьбою українського народу, козаччиною, гайдамацьким рухом. Набувають статусу національних заповідників такі святині українського народу, як «Шевченківський заповідник» поблизу Канева, «Софія Київська», «Києво-Печерська лавра», «Хортиця», «Чигирин» – резиденція Богдана Хмельницького у роки національно-визвольної війни українського народу (з філією у Холодному Ярі – місці початку гайдамацького руху), залишки старовинного Галича (с. Крилос Івано-Франківської області), пам'ятка часів давньогрецької колонізації Північного Причорномор'я «Херсонес Таврійський».

Статус державних заповідників отримують гетьманські столиці Батурин і Глухів, центр реєстрового козацтва у Трахтемирові, місце героїчного опору іноземним загарбникам у період Галицько-Волинського князівства – фортеця Тустань. Державними заповідниками стають видатні пам'ятки палацо-паркового мистецтва у Качанівці, Алупці та Корсунь-Шевченківському, пам'ятки давнього Пантікапею (Керч), пам'ятки культури кримсько-татарського, караїмського, слов'янських та багатьох інших народів у Бахчисараї та його околицях.

Історико-культурним заповідником оголошуються місця на Черкащині, де народився Тарас Григорович Шевченко. На батьківщині славетного Каменяра – Івана Франка («Нагуєвичі»), місці поховання видатних діячів української культури (Лук'янівське кладовище у Києві), місцях, пов'язаних з перебуванням декабристів, О.С. Пушкіна та П.І. Чайковського в Кам'янці. Відновлено заповідник на місці княжого міста Вишгорода. Створено музей

заповідник українського гончарства в Опішні на Полтавщині. Велися роботи по створенню заповідників у Чернівцях, Білгороді-Дністровському, Жовкві, Ізмаїлі, Сумах [1, с. 84].

Отже, сьогодні в Україні функціонує більше 60 історико-культурних заповідників, які становлять частину культурної спадщини всього людства. Вони є важливими осередками активної науково-дослідницької і просвітницької діяльності, що виховують високі почуття патріотизму, відповідальності за долю країни. Зберегти в сучасному надбанні минулого для майбутніх поколінь, – висока і благородна місія всіх, хто причетний до складових проблем культурного будівництва, адже історико-культурні заповідники розповідають про історію минулого мовою експонатів та пам'яток, стали місцем діалогу сучасників з героїчним минулим нашої Батьківщини.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Лугова О.І. Туристичні ресурси України / О.І. Лугова // Федерація профспілок України. Зб. наук. статей. – К.: 1996. – 352 с.
2. Махінчук М.Г. Переяславський скарб Документальна повість / М.Г. Махінчук – К.: Молодь, 1989. – 200 с.
3. Мезенцева Г.Г. Музееведение (На материалах музеев Украинской ССР). Курс лекций / Г.Г. Мезенцева – К.: Вища школа, 1980. – 120 с.
4. Ступак Л.Ю. Музейное строительство на Украине в годы советской власти / Л.Ю. Ступак / АН УССР. – К.: Ин-т. истории, 1987. – 264 с.
5. Тронько П.Т. Державний музей народної архітектури та побуту – унікальний заклад культури на Україні / П.Т. Тронько // Діяльність музеїв просто неба у збереженні культурної спадщини та відродженні духовності народу. Матеріали міжн.наук.конф. Асоціація українських етнологів. – К.: 1997. – С. 98.

Науменко Л. Историко-культурные заповедники Украины – диалог современников с прошлым языком экспонатов.

В статье речь идет о создании историко-культурных заповедников на Украине, их деятельность и этапы развития, изменения в историко-заповедном деле, которые произошли после провозглашения независимого Украинского государства.

Ключевые слова: музей, заповедник, экспозиции, краеведение, сооружения, культура, история, периоды.

Naumenko L. Historical preserves of Ukraine are a dialog of contemporaries with the past by the language of exhibits.

In the article told about creation of historical preserves on Ukraine, their activity and stages of development, changes on historiko-protected business, which happened after proclamation of the independent Ukrainian state.

Keywords: museum, preserve, displays, study of a particular region, buildings, culture, history, periods.

Одержано 05.11.2012